

Закінчення табл. 1

Райони разом з містами обласного значення	Прийнято		Вибуло		Сальдо	
	тис. осіб	в % до чисельності працівників	тис. осіб	в % до чисельності працівників	тис. осіб	в % до чисельності працівників
Кам'янець-Подільський	7704	23,7	8883	27,3	-1179	-3,6
Красилівський	3687	30,3	4394	36,1	-707	-5,8
Летичівський	1258	25,1	1574	31,4	-316	-6,3
Новоушицький	997	24,4	1304	31,9	-307	-7,5
Полонський	1238	15,1	2625	32,0	-1387	-16,9
Славутський	5535	21,3	6917	26,6	-1383	-5,3
Старокостянтинівський	4233	33,8	4645	37,1	-412	-3,3
Старосинявський	640	17,5	898	24,6	-258	-7,1
Теофіпольський	1593	21,5	2557	34,5	-964	-13,0
Хмельницький	21887	26,0	22662	26,9	-775	-0,9
Чемеровецький	1091	15,6	1444	20,6	-353	-5,0
Шепетівський	4821	29,1	5550	33,5	-728	-4,4
Ярмолинецький	1233	19,7	1733	27,6	-500	-8,0
ВСЬОГО	66946	24,4	79704	29,0	-12757	-4,6

Найменша різниця між показниками прибуття та вибуття в розрахунку до чисельності штатних працівників за 2006-2008 роки спостерігалась у Хмельницькому разом з м. Хмельницький (-0,9 %, або -775 осіб), Білогірському (-3,2 %, або -165 осіб), Старокостянтинівському разом з м. Старокостянтинів (-3,3 %, або -412 осіб), Кам'янець-Подільському разом з м. Кам'янець-Подільський (-3,6 %, або -1 179 осіб) та Шепетівському разом з м. Шепетівка (-4,4 %, або -728 осіб) районах. Найбільше скорочення середньорічного відсотка штатних працівників за рахунок прийняття та вибуття у досліджуваний період спостерігалось у Полонському (-16,9 %, або -1387 осіб) та Теофіпольському (-13,0 %, або -964 особи) районах.

Шляхом експертної оцінки за результатами проведених групувань районів області ("ранговим", "індексним" методами та за допомогою кластерного аналізу) виділено 5 груп районів Хмельницької області за особливостями руху робочої сили: **1 група** – Хмельницький (разом з м. Хмельницький), Кам'янець-Подільський (разом з м. Кам'янець-Подільський) райони; **2 група** – Шепетівський (разом з м. Шепетівка), Білогірський, Старокостянтинівський (разом з м. Старокостянтинів), Славутський (разом з м. Славута та м. Нетішин) та Красилівський райони; **3 група** – Деражнянський, Волочиський, Летичівський, Чемеровецький, Віньковецький, Ярмолинецький та Старосинявський райони; **4 група** – Дунаєвецький, Городецький та Новоушицький райони; **5 група** – Ізяславський, Полонський та Теофіпольський райони. Групування районів Хмельницької області за показниками руху робочої сили показує на порівняно вищій значення показників прийняття, вивільнення та сальдо руху робочої сили в перших двох ніж у останніх.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Таким чином, найбільший рух робочої сили спостерігається в найменш оплачуваних галузях із складними умовами праці і в яких переважна частина виконання робіт не потребує професійної підготовки (сільське господарство, торгівля тощо), а найменший – у галузях, працівникам яких досить важко змінити свій профіль діяльності (освіта, охорона здоров'я, фінансова діяльність тощо).

Основні фактори руху робочої сили можна об'єднати в дві групи: 1) внутрішні (розмір заробітної плати та умови праці, можливість професійного росту тощо); 2) зовнішні (економічний стан розвитку країни та регіону, вплив світової економічної кризи, створення нових робочих місць, сімейні обставини працівників тощо).

Характерними рисами територіальної диференціації особливостей руху робочої сили є залежність між показниками руху робочої сили від місця району в системі розселення та рівня його економічного розвитку. Отже, відносні показники плінності кадрів найменші у районах поблизу найбільших міст області (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Славута, Старокостянтинів, Нетішин), а найбільші – переважно в аграрних районах віддалених від найбільших промислових та культурних центрів області. Хоча в умовах прояву негативних наслідків світової економічної кризи найбільший дисбаланс між прийнятими та вивільненими працівниками спостерігається саме у найбільш розвинутих в економічному відношенні районах.

1. Статистичний збірник "Міста і райони Хмельниччини" 2007 / За ред. В.В. Скальського. – Хмельницький, 2008. 2. Статистичний збірник "Міста і райони Хмельниччини" 2008 / За ред. В.В. Скальського. – Хмельницький, 2009. 3. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2008 рік / За ред. В. В. Скальського. – Хмельницький, 2009.

Надійшла до редколегії 10.09.2009

УДК 911.3

Д. Карачоні, PhD

СПРОБА ТИПОЛОГІЇ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ В УКРАЇНІ

Розкрито теоретичні аспекти дослідження сільської місцевості. Висвітлено особливості просторової диференціації сільської місцевості в Україні. Визначено фактори, що впливають на диференціацію сільської місцевості в Україні. На основі кластерного аналізу проведено типізацію сільської місцевості України на рівні адміністративних районів. Виділено та охарактеризовано дев'ять типів сільської місцевості в Україні.

The theoretical aspects of the rural areas researches are outlined. The features of spatial differentiation of the rural areas in Ukraine are exposed. The factors responsible for the differentiation of rurality in Ukraine are revealed. Typology of Ukrainian rural areas at the district (administrative rajon) level by cluster analysis is carried out. Nine types of rural areas in Ukraine are identified and characterized.

Постановка проблеми. Сільська місцевість завжди відігравала в Україні істотну роль. Країна має величезний аграрно-екологічний потенціал, для якого, однак,

необхідна міцна основа: соціально-економічна стабільність сільської місцевості. Це і є основним предметом дослідження в даній роботі.

У жодній країні сільська місцевість не представлена однорідною матерією. Її соціально-економічний образ формувався протягом довгого історичного періоду під впливом природних, соціальних і політичних чинників. У цьому сенсі не існує такої сільської місцевості, яка б була зразковим регіоном. Незважаючи на багато спроб дати визначення сільської місцевості (наприклад, метод ОЕСР), дотепер не існує єдиного визначення цього поняття. Наявні тільки основні ознаки – нижчі щільність забудови та густота населення, сільські й селищні структури, маленькі містечка, сільське господарство тощо.

Проведене емпіричне дослідження базується на комплексній типології сільської місцевості на рівні адміністративних районів України. Новіша спроба наблизитися до сутності сільської місцевості України, а також визначення характеристик сільського регіону може бути корисною при плануванні розвитку сільського простору. У регіональній політиці та у спільній аграрній політиці ЄС сільська місцевість відіграє особливо важливу роль. Більша частина бюджету ЄС виділяється на вирішення завдань регіонального планування та розв'язання проблем аграрного сектора. На перспективу для країн ЄС мають значення проблеми сільської місцевості в країнах-сусідах (європейські держави, члени СНД). Для подальшого розширення ЄС у напрямку Східної Європи було б тим більш важливо мати у своєму розпорядженні глибші знання про ці країни, незалежно від їх подальшої політичної орієнтації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У дослідження включено як кількісні, так і класичні методи регіональної географії. Новизна даної роботи полягає у комплексному дослідженні сільської місцевості України в розрізі всіх адміністративних районів. Раніше типологізація сільської місцевості на території України проводилася або за однією ознакою [1, 2, 3], або тільки щодо деяких регіонів [4], або охоплюючи всю територію України, лише тільки на обласному рівні [5, 6, 7]. Знання про такі невеликі просторові одиниці, як район (округ) або село, у багатьох країнах недостатні. Ця проблема стоїть, у першу чергу, європейських країн-членів СНД, де ці просторові категорії майже не вивчені. Складання такої бази даних із застосуванням комплексного аналізу вимагає значних затрат часу та проведення польових (експедиційних) досліджень.

Постановка завдання. На початку роботи було поставлено такі питання: (1) Що таке "сільська місцевість" в Україні? (2) За якими загальними і специфічними ознаками виділяється сільська місцевість України? (3) Які типи сільської місцевості (райони, регіони) існують в Україні? (4) Чи підтверджуються кількісним аналізом соціально-економічні відмінності, що мають місце у макрорегіонах України, також і у сільській місцевості?

Виклад основного матеріалу.

Стислий виклад основних положень про просторову структуру України. Просторова структура України у зарубіжних виданнях вже була описана багатьма авторами [8, 9, 10, 11, 12], з урахуванням різних аспектів. Ці описи було проведено на регіональному рівні (адміністративна область), або незалежно від адміністративного складу. На перший погляд, Україна здається відносно однорідною країною: великий зелений простір на карті. Правда, багато хто також знають із щоденних новин про політичний і соціальний поділ країни. Ця різноманітність є наслідком тривалого історичного соціально-економічного розвитку, в основі якого почасти лежать і природничо-наукові причини.

Україна не тільки перебуває між Східною та Центральною Європою, але через неї також проходить границя зон лісу та степу, що була залучена у різні соціально-економічні процеси.

У той час як лісова територія була батьківщиною слов'ян (українців), степ був "дорогою" кочівників. Пізніше, з XV століття, степ став "фронтальною" лінією слов'янських держав, що належали почасти польській Речі Посполитій і почасти Московії, а з XVIII століття управлялися російською царською державою. Ця границя між зонами лісу й степу позначала, крім іншого, не тільки природні, але також і соціальні відмінності [13]. Причиною активної індустріалізації, здійснюваної у XIX столітті у східних районах степу була наявність корисних копалин (вугілля, залізна руда) у надрах даної території, внаслідок чого населення на Сході трансформувалося із прикордонного суспільства в індустріальне й "перемішалося" природним шляхом.

Пізніше, у радянський час, кордони України розширилися в напрямку Заходу, охопивши зону лісів. Надалі соціально-економічні структури, типові для радянської системи, поширилися на Заході, але дещо пізніше й слабкіше, ніж у східних регіонах України. У підсумку центральноєвропейський спосіб життя й традиції міцніше вкоренилися в колективній свідомості західноукраїнського населення.

Лінія поділу між Заходом і Сходом проходить не за течією Дніпра (класичний розподіл України на праву й ліву частини), а по лінії границі між зонами лісу (лісостепу) і степу, лінія Умань-Харків [14] (рис. 1). Відповідно до іншої просторової класифікації, в Україні розрізняють чотири макроекономічних регіони: до лісового регіону, західніше від лінії Умань-Харків, відносяться Західна й Центральна Україна, до степового регіону відносяться Східна й Південна Україна, що розташовані на схід від лінії Умань-Харків. Наслідки різних шляхів розвитку в цих чотирьох регіонах дотепер сильно позначаються на географічному поділі України.

Інформаційна база дослідження. Інформаційна база дослідження базується переважно на статистичних даних Держкомстату України, а також серії даних у розрізі адміністративних районів, наведених у регіональних статистичних щорічниках (2004 рік), а також переписів населення (1989, 2001 роки) та експертних оцінок у розрізі адміністративних областей. Хоча склад статистичних щорічників багато в чому схожий, однак наявні деякі розходження у методиці й наборі наборів даних, що публікуються. Повні набори даних з питань демографії, міграції, середньої заробітної плати, економічної активності й житлових умов населення були доступні в цих виданнях і є основою розробленої типологізації сільської місцевості України.

Через нестачу даних для типології сільської місцевості було використано також і інші, "м'які" джерела інформації. Йдеться, насамперед, про карти й атласи. Атласи, наприклад, подають інформацію про природні умови (наприклад, клімат, рельєф) за допомогою ізолій, що дає можливість класифікації даних.

Далі будуть наведені деякі індикатори, чітко визначення яких було б неможливо без наступного: відстані, наприклад, можуть визначатися по-різному. При подальшому аналізі для цього як критерій було взято відстань у повітряному просторі, оскільки при використанні критерію відстані між вулицями або в часі у такій великій за територією країні, як Україна (603,7 тис. км²), неможливо одержати інші істотні результати. Для аналізу відстані було використано координати центрів районів та інших географічних пунктів (наприклад, міста, вокзали, порти).

У подальшому робота [15] була відправним пунктом для класифікації екологічної ситуації. Для класифікації ґрунтових умов в Україні як критерій було використано складову чорнозему відповідних районів: 5 – винятково чорнозем, 1 – немає чорнозему. Далі не

було точних даних у розрізі районів про кількість ліжко-місць у готелях. Зрозуміло, ці дані дуже важливі для сфери туризму, тому що за цим та іншим критерієм встановлюється диверсифікованість сільської місцевості. Але, щоб все ж таки одержати ці дані, було вивчено різні характеристики даної території: чи є в районі (1) центри відпочинку, (2) природні заповідники, (3) культурні пам'ятки, (4) чи є можливості для водного

туризму – доступ до озера або моря, (5) чи є можливості для гірського туризму? Кожний аспект складає свій власний індекс-макет (Dummy-Index) (1 або 0) і підраховується відповідним чином. Щодо інших індикаторів, як, наприклад, структура аграрного виробництва, які знаходяться винятково на одній номінальній вимірній шкалі й не можуть бути порівняні, використовувалася класифікація [3, с. 124].

Рис. 1. Регіональна диференціація України [14]

Індикатори було розділено за їх змістом на чотири групи: природні, соціальні, економічні та сільськогосподарські чинники (табл. 1). Ці групи було далі розділено за іншими параметрами. При виборі індикаторів і типо-

логізації ми дотримувалися методики, що міститься у попередніх подібних роботах [16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26].

Таблиця 1. Індикатори типології сільської місцевості

Чинники		Індикатори	Одиниці виміру	Встановлене значення
Природні умови	Кліматичні умови	Вегетаційний період Опади Радіаційний баланс Річні абсолютні температури	мм МДж/м ² С°	N N N
	Рельєф і ґрунтові умови	Ґрунти Абсолютні відмінності рельєфу	рейтинг м	N {1;5} N
Соціальні чинники	Демографічні умови	Природний приріст населення Абсолютний приріст населення у 89-01, 01-07 Густота населення Густота населення сільської місцевості Коефіцієнт міграції Вплив міграції	% % осіб/км ² осіб/км ² % %	Z R {-100;100} N N Z R {0;100}
	Урбанізаційні умови та розселення	Загальна чисельність населення сільських поселень Густота населених пунктів Частка сільського населення Чисельність населення однієї громади Площа однієї громади Кількість населених пунктів однієї громади	осіб/нас.пункт нас.пункт./тис. км ² % осіб/громада км ² нас.пункт/громада	N N R {0;100} N R {0;∞+} N
	Якість життя та рекреація	Житлова площа на одного жителя Екологічна ситуація Умови туризму	м ² /особа рейтинг рейтинг	R {0;∞+} N {1;6} N {0;5}

Закінчення табл. 1

Чинники		Індикатори	Одиниці виміру	Встановлене значення
Економічне середовище	Економічна і підприємницька активність	Рівень зайнятості	%	R {0;∞+}
		Рівень безробіття	%	R {0;∞+}
		Кількість підприємств на тисячу населення	підпр./ 1000 осіб	N
	Розвиток	Номінальна заробітна плата	гривні	R {0;∞+}
		Загальна заробітна плата на кількість населення	гривні	R {0;∞+}
	Щільність економічного сектору	Щільність зайнятості	осіб/км ²	N
		Щільність заробітної плати	гривень/км ²	R {0;∞+}
	Доступність	Щільність підприємств	підпр./ 100 км ²	N
Відстань до найближчого великого міста Відстань до найближчої залізничної / автомобільної магістралі Відстань до найближчої пристані / аеропорту Відстань до найближчої прикордонної станції		км	R {0;∞+}	
		км	R {0;∞+}	
		км	R {0;∞+}	
	км	R {0;∞+}		
Сільськогосподарське середовище		Коефіцієнт лісної поверхні	рейтинг	N {1;6}
		Структура сільського господарства	тип (номер)	N {1;14}

На регіональному рівні ми маємо у своєму розпорядженні набагато більшу кількість даних про одиниці керування області, ніж на районному. Однак це не дає нам уявлення про ситуацію у всій Україні, оскільки на цьому рівні можуть бути виявлені тільки макрорегіональні процеси. Одна область в Україні має майже такі розміри, як федеральна земля Німеччини. Кількість цих одиниць також є недостатньою (27; 24 області + АР Крим + міста державного значення Київ і Севастополь) для проведення багатовимірного (наприклад, факторного) аналізу. Кількість районів у 2007 році становила 669 і, крім того, на цьому рівні є ще багато даних. От чому ця одиниця підходить для комплексного аналізу. З іншого боку, в Україні не публікувалися статистичні дані на рівні поселень або комун (громад), тому було логічно проводити дослідження на рівні районів.

Лише 490 з 669 районів в Україні фактично є районами. Всі інші 179 є містами обласного підпорядкування (можна зрівняти з повітовими містами в Німеччині), які розташовані на території інших 490 районів як анклав. Дані (наприклад, кількість населення) зазначаються часто у розрізі районів і міст обласного підпорядкування у статистичних звітах тільки в середньому або сумарно. Крім того, диспропорція площі та кількості населення являє собою ще одну методологічну проблему, у випадку, коли ці міста розглядаються окремо. Тому ці адміністративні одиниці повинні були агрегуватися як статистично, так і картографічно. У такий спосіб можна досягти впорядкування ряду даних, що дає можливість досягти істотних результатів. Агрегація міст обласного підпорядкування у деяких випадках (наприклад, Київ, Одеса, Львів, Донецьк) була неможливою, тому що ці міста не є анклавами в інших районах. Тому база даних і відповідна векторна карта містять в остаточному підсумку 501 одиницю. Використовуючи цю базу даних було створено тематичні карти за допомогою ГІС.

Що являє собою сільська місцевість в Україні? Д. Енеді [27] сформулював можливі цілі для дослідження сільської місцевості в такий спосіб: делімітація сільської місцевості, визначення потенціалу сільської місцевості (як людського, так і фізичного капіталу), комплексна типологія сільських районів, а також підготовка планів розвитку для сільської місцевості. Ці аспекти можуть бути відправною точкою для теоретичного підходу до емпіричного дослідження сільської місцевості. Дана концепція була використана без складання плану розвитку сільської місцевості

України, оскільки дане завдання виходить за рамки цієї роботи.

Першим кроком у проведенні комплексної типології є спроба дати визначення сільської місцевості України. Диференціацією сільської місцевості в Україні можна залишити поза увагою через суттєві розбіжності між містами і сільською місцевістю. Тому високо урбанізовані регіони можна в цьому випадку не розглядати. Сільська місцевість характеризується не тільки наявністю сіл, але й існуванням поселень, що складаються з окремих садіб, малих міст (місцеві ринкові центри), полів, лісів і луків. Тому визначення поняття "сільська місцевість" не закінчується на рівні села, але також може бути розглянуте на рівні цілого району.

У цілому було розглянуто два різних підходи до делімітації сільської місцевості України: густота населення та рівень урбанізації. Ці два фактори найбільше ілюструють явні розходження між містом і селом, і тому є придатними для виявлення високо урбанізованих районів.

Що стосується урбанізації, то Україна може бути розділена уздовж лінії Умань-Харків на дві частини. На Заході розташовується сільська, на Сході – урбанізована Україна. 65 % сільського населення живе в західній частині, де темпи урбанізації (56 %) не тільки набагато нижчі, ніж на Сході (88 %), але також нижчі середнього показника по країні (67 %). Багато сільських районів на рівні області мають ознаки урбанізованих, однак, на рівні району це не так: хоча урбанізація Луганської області за рахунок агломерації Донбаської частини є досить високою, на північ від ріки Донець домінують винятково сільські райони. Рівень урбанізації у 419 з 501 району нижче, ніж у всій Україні. У 350 районах, у яких проживає 32 % від загальної чисельності населення, це значення ще нижче 50 %. У цьому контексті 67 % від загальної території України можна охарактеризувати як сільську місцевість.

Індекс "сільськості" ОЕСР, що ґрунтується на густоті населення, пропонує інший спосіб наблизитися до визначення сільської місцевості України [28]. Критерієм для визначення "сільськості" громади є густота населення менше 150 осіб на квадратний кілометр. Цей індекс був прийнятий для України із застереженням, оскільки необхідних даних на рівні громад (сіл і громад) не існує. Ми можемо застосовувати цей метод тільки на районному рівні. 38 % українського населення живе в районах, де густота населення нижче середньої по країні (78 осіб на км²). Ці райони становлять 80 % від загальної території України. Індекс "сільськості" в Угорщині

був визначений на рівні менше 120 осіб на км², оскільки загальна густота населення в цій країні нижче, ніж у Західній Європі [29]. В Україні загальна густота населення ще нижче, тому для проведення типологізації як критерій "сільськості" було обрано менше значення (100 осіб на км²). При застосуванні цього порогового значення 45 % українського населення живе в сільській місцевості, на яку припадає 86 % загальної території.

Недолік цього методу, однак, полягає в тому, що сільські райони з вищою густотою населення (такі, як, наприклад, Косово) також вважаються міськими районами. В Україні існує також проблема густонаселених сільських регіонів, таких, як, наприклад, Буковина, Галичини й Закарпаття.

На думку автора, високо урбанізованими в Україні є ті райони, у яких рівень урбанізації вище, ніж у середньому по країні (67 %), а густота населення при цьому досягає понад 100 чоловік на км². За цією класифікацією 50 районів в Україні є високо урбанізованими, за винятком адміністративних центрів Закарпатської області, міст або агломерацій. У випадку строгішого врахування обраних критеріїв (тобто рівень урбанізації й густота населення) багато міських регіонів будуть розглядатися як сільські, що не буде відповідати дійсності. Таким чином, за остаточною класифікацією в цілому 451 з 501 районів можуть вважатися "сільськими", що докладніше відображається у подальшій типології. Половина всього населення України живе в цих районах, які становлять близько 89 % від загальної території України.

Загальна характеристика диференціації сільських районів в Україні. Сільська місцевість в Україні навряд чи відрізняється соціально-демографічними факторами й процесами (наприклад, демографічна депресія, поселення, периферійні місця) від інших сільських районів Європи. Проте, існує ряд факторів, що є специфічними насамперед для України. До них належать багатофункціональність, загальна економічна депресія, а також істотні відмінності в сільських соціальних мережах.

Основне значення для розвитку "сільської місцевості" має демографічна ситуація. В Україні "сільська місцевість" зазнає суттєвого скорочення населення, причиною якого є від'ємний природний приріст населення [2], від'ємний природний приріст і еміграція призводять до значних регіональних відмінностей в Україні. Міграція стосується головним чином західних регіонів, де ще існує відносно сприятливий природний приріст населення. Висока смертність і низька народжуваність відзначаються особливо сильно на Середньому Заході (особливо в північно-східній частині цього регіону, Сіверщина).

Структура поселення також відіграє важливу роль у диференціації сільської місцевості. Особливо ті регіони, у яких домінують невеликі й дрібні села, мають свої відмінні соціально-економічні проблеми [30, с. 85; 31, с. 186, 437] через складну й дорожню інфраструктуру та недоступність послуг. В Україні існує 3600 "сіл-карликів" з населенням менше 50 жителів. П'ята частина сільського населення живе в невеликих селах (менше 500 жителів), половина сільського населення проживає в селищах з населенням менше 1000 жителів. Відповідно домінують дрібні й середні села з населенням 200-1000 осіб. Загальний розмір села збільшується з північного сходу на південний захід. На північному сході розміщені найменші села й спостерігається найвищий рівень скорочення чисельності населення в Україні, що показує тісний взаємозв'язок між несприятливою структурою поселень (регіони малих сіл), і несприятливою демографічною ситуацією. Більші й найбільші села, з

населенням 1000-10 000 жителів зустрічаються тільки в Закарпатті, у верхів'ях річки Дніпра й Одеської області (степ Буджак).

"Соціальна напруженість", як важливий фактор диференціації, був визначений серед іншого на основі густоти, зайнятості й доходів населення. Густота сільського населення дуже різниться у різних регіонах України. Густота сільського населення знижується із заходу на схід: від густонаселеної Закарпатської й Верхньодніпровської рівнин до малонаселених Донецького й Таврійського степів. Соціальна напруженість сільських районів може бути визначена не тільки за густотою населення, але й за густотою поселень (поселення на 1000 км²), що показує щільність соціальних мереж. Існує висока напруженість мереж як і в густонаселеній Галичині, так і на північному сході, що характеризується малими селами (Сіверщина й Слобожанщина). Густота мережі малих міст може розумітися як густота центрального місця (ринку) у сільських районах. На сході в сільській місцевості навряд чи зустрічаються малі центри. Існують тільки середні й великі центри. Високий рівень соціальної напруженості, отже, можна зустріти, насамперед, не на Сході, а в Галичині, на території Буковини, уздовж Дністра й Пруту, де спостерігається не тільки висока густота населення, але так само й густа мережа поселень. З іншого боку, існують, в основному на Донбасі, міські агломерації без сільських поселень і сіл навколо них.

Сільськими районами часто називаються за периферійністю розташування стосовно міських центрів. Одна воєська українського населення живе на відстані більш, ніж 80 км від найближчого великого центра (міста з населенням більше 100000 жителів, в основному обласні центри). Центральне положення районів ґрунтується на адміністративному статусі й чисельності населення району. Є райони, де районний центр займає більшу площу, ніж сам район. Це особливо актуально для середніх і великих центрів. Водночас, існує багато районів, адміністративні центри яких не мають будь-якого соціально-економічного впливу. У ході дослідження було встановлено, що 175 районів хоча і є адміністративними центрами, не мають міського статусу. Більшість цих районів розміщені на схід від лінії Умань-Харків, де розташовані майже всі більші міста з населенням понад 1 млн. осіб (чотири з п'яти в Україні). Причиною значної чисельності населення є швидкі темпи урбанізації в радянський період: середні й головні центри, які планувалися як промислові міста, росли дуже швидко, у той час як їх околиць, тобто малих місцевих центрів, невеликих міст й сіл ці тенденції не стосувалися. Структура поселень у Західній Україні є набагато збалансованішою.

Основна частина засобів, виділених на розвиток, припадала на сільську місцевість [32, с. 34]. Величезна соціально-економічна нерівність між містом і селом була викликана їх нерівномірним економічним розвитком. Рівень доходів, рівень зайнятості й безробіття в українських районах перебуває на середньому рівні, що у порівнянні з ЄС є дуже низьким. Проте, не існує вкрай відсталих сільських регіонів, однак, український середній показник по цих районах є на такому низькому рівні, що, у порівнянні з ними, міські райони, можна вважати дуже добре розвиненими. Майже всі сільські райони переживають економічний спад.

Сільське господарство усе ще має велике значення для сільської місцевості в Україні. Це особливо пояснюється агро-екологічним потенціалом, що забезпечує відмінні умови для розвитку сільського господарства [33]. Незважаючи на те, що за оцінками [34, с. 1], згідно яких аграрний комплекс, завдяки значному потенціалу,

може стати двигуном розвитку української економіки, роль цієї унікальної функції не повинна завищуватися [35]. Сільському господарству також доводиться боротися з несприятливими економічними умовами. Зокрема, основні центри виробництва на Середньому Заході й у степовому регіоні відчули на собі економічний спад 1990-х років [36, с. 87]. У західній частині України сільськогосподарський сектор, незважаючи на погану екологічну обстановку, за рахунок натурального господарства скоротився менш, ніж на Середньому Заході. Роль домашніх малих господарств і несприятлива структура малих ділянок у майбутньому можуть стати основними перешкодами на шляху розвитку. Великомасштабне сільське господарство в степовій зоні є наслідком трансформаційного періоду. Близькість до портів-експортерів, низька густота сільського населення, вигідна культура земельних ділянок і структури власності, конкурентоспроможна продукція (соняшник, пшениця), є позитивними факторами в причорноморському степу [32, с. 38]. Великомасштабне сільське господарство також має соціальну складову, що відіграватиме активнішу роль в майбутньому, особливо на Середньому Заході. Тут є цілий ряд соціально-економічних проблем, таких, як економічна багатофункціональність, безробіття й старіння населення. Сільськогосподарське виробництво зросло по всій Україні (окрім посушливого 2003 року) у зв'язку з поліпшенням макроекономічних умов з початку нового тисячоліття. Цей ріст є помітним, зокрема, в районах Середнього Заходу, які мають кращі екологічні умови (у Вінницькій, Черкаській і Полтавській областях), тому можна припустити, що природні умови мають велике значення.

Більшість сільських районів Східної Європи, як і раніше, являють собою монофункціональні аграрні регіони [37, с. 410; 38, с. 65]. Про Україну варто сказати, що тільки Середній Захід і Південний степ можуть розглядатися як перспективні й дохідні для сільськогосподарської діяльності регіони. Ці регіони мають сприятливе екологічне середовище, безпечні ринки й дешеву робочу силу. Сьогодні усе більш важлива сфера – туризм і рекреація – може розглядатися як потенціал для розвитку тільки в деяких районах – у Карпатах і Криму. Інші соціальні послуги (дитячі садки, будинку культури, кіно і т.д.) та промисловість (молочні, борошномельні, машинобудівні підприємства і цехи і т.п.), що були організовані в рамках колгоспів або радгоспів, у період перетворень були повністю ліквідовані [39, с. 28], що також сприяло суттєвій втраті функцій сільської місцевості.

Комплексні фактори диференціації сільської місцевості в Україні. Для типології сільської місцевості використовувалася переважно кластерний аналіз [17, 19, 20, 21, 25, 40 та ін.] з тією метою, щоб кількісно відобразити складність поняття "сільська місцевість", оскільки існують складні аспекти, які не можуть бути скомбіновані один з одним. Також був використаний і факторний аналіз цих аспектів. Крім опису диференціації сільських районів, мета цього аналізу полягала також у математичному вираженні складних аспектів.

У результаті факторного аналізу з 19 показників було виділено 7 факторів, які можуть бути використані для характеристики диференціації сільської місцевості. При цьому слід зазначити, що було використано не всі показники основних баз даних факторного аналізу. Використовувалися такі показники: частка лісової поверхні, рельєф, частка сільського населення, густота населення, густота сільського населення, зміна чисельності населення у 1989-2001 та 2001-2007 роках, природний приріс населення, сальдо міграції, частка міграції населення в процесі розвитку, загальний розмір сільського

поселення, частка працівників, рівень безробіття, кількість підприємств на 1000 жителів, доступність основної дороги (магістралі), середня заробітна плата, житлова площа у розрахунку на одного жителя, екологічна ситуація, туристичний потенціал. Загальні соціально-економічні умови описують перші два фактори. Перший фактор (F1), що має найбільш виражену силу впливу, свідчить про демографічну ситуацію. Він істотно корелює зі зміною чисельності населення й природним приростом населення. Цей фактор відбиває приблизну просторову структуру України (Захід, Центральний Захід, Схід, Південь). Західна Україна має найпозитивніші факторні показники, Середній Захід країни, навпроти – найбільш негативні факторні показники. Агломерація Києва є в цьому випадку виключенням. На півдні, через його близькість до великих міст, ситуація набагато краще, що пояснюється поверненням татар у Крим після політичних змін [41, с. 31].

Другий фактор (F2) стосується ринку праці й урбанізації, що тісно зв'язані із середньою заробітною платою, рівнем зайнятості й безробіття. Тут також проявляється тісний взаємозв'язок між рівнем життя у селі й бідністю. Позитивні значення фактора F2 залежать в основному від місцезнаходження міських центрів. Проте, є позитивні значення фактора в регіонах, які характеризуються високою зайнятістю в сільському господарстві (наприклад, Середній Захід).

Третій фактор (F3) направлений на екологічні аспекти, природні умови, які пов'язані з долей лісового покриву, рельєфом місцевості й умовами для розвитку туризму. Цей фактор слід розглядати в різних його вираженнях лінії Умань-Харків. Четвертий фактор (F4) представляє об'єднану інтенсивність соціально-економічних процесів в сільській місцевості, яка тісно взаємозв'язана з щільністю сільського населення й середнім розміром деревини. Вплив цього фактора зменшується з заходу на схід і тісно пов'язаний з близькістю до великих міст (міських центрів у прибережжя Чорного моря в відмінності від тонкої степи).

В разі їх реалізації, ці чотири фактори являються можливими основними факторами для диференціації структури сільських районів України. При комбінуванні перших чотирьох факторів проявляється більше половини всієї неоднорідності ситуації. Ця картина може бути уточнена тільки з останніх трьох факторів (міграція, екологічна ситуація – транспортна система, підприємницька діяльність), дисперсія яких більше одиниці.

Типи сільських районів (сільської місцевості) України. Факторні значення всіх семи факторів виступають основою кластерного аналізу. Було проведено ієрархічний кластерний аналіз для класифікації 451 одиниці районного рівня. З одного боку, було необхідно зберегти ясність, через що число груп не могла бути занадто великою, а з іншого, картина не повинна була бути занадто узагальненою, тому було обрано 7 кластерів. У цьому випадку учасники групи не проявляють настільки високої дисперсії, і найбільша група ще не є занадто домінуючою.

Найбільшим кластером є четвертий (K4), що має прояв на третині досліджуваної території. Там проживає третина населення. Ця група являє собою "загальні" сільські райони, оскільки значення K4 варіюються навколо середнього. Цей кластер відноситься до лісостепової частини України. Він є специфічним для Заходу – Поділля, Придніпров'я, Лівобережжя / лівий берег і Сіверщина – регіонам демографічної депресії. Завдяки сприятливим природним умовам сільське господарство має там виняткове значення. K2 також дуже близько до

цієї групи, що має сприятливішу демографічну ситуацію й підвищену ділову активність. Одиниці такого типу розташовуються типово на краю Середнього Заходу або ближче до більш урбанізованих районів: по лінії Луцьк-Рівне-Київ-Житомир, на північ від узбережжя Чорного моря й у деяких районах на сході.

Другий за величиною кластер (K5) охоплює малонаселені степові регіони, насамперед, на півдні України, у низов'ях Південного Бугу й Дніпра, і на сході, у степах Дону. У цій групі є й виключення, які розміщені не в степу, а мозаїчно розташовуються в інших регіонах. Ці райони характеризуються специфічною соціально-економічною ситуацією, подібною до ситуації степового регіону: інтенсивна міграція, периферійне місце розташування (наприклад, Рогатинський район на Івано-Франківщині, Городенський район у Чернігівській області).

Кластери (K7, K3) включають такі регіони, де народжуваність вище, а розміри сіл більше. Різнити полягає в густоті населення. K3-райони є типовими для перенаселених бідних регіонів, таких, як долини Дністра й Пруту, більша частина Чернівецької області (Новоселицький район, значною мірою Герцаївський). Переважно населені угорцями Виноградів і Берегове також входять до цієї групи. В інших регіонах існує лише кілька густонаселених районів K3, для яких характерні аналогічні соціально-економічні характеристики, наприклад: Шаргородський у Вінницькій області, Біляївський в Одеській області. K7-райони, навпроти, рідко заселені. Розміри сіл позитивно позначаються на загальній соціально-економічній ситуації, хоча цей кластер має дуже негативне маргінальне положення й відносно несприятливі природні умови. Цей тип ділиться на дві частини. Райони, що лежать у Південному степу (Буджак і рівнини північного Криму), були колонізовані пізно, насамперед, під час колонізації російського степу в XIX столітті. У західному поліссі (Північна Волинь) через велику кількість боліт є специфічна структура "високих" поселень: села розміщені на високих, незатоплених "островах", в основному по берегах річок. Тут річки (Случ, Горинь, Стир, Стохід і Прип'ять) були також основними магістралями (наприклад, для транспортування деревини).

Райони кластера K6 є приміськими районами, які мали найбільш вигідні факторні значення кластера F2 ("урбанізація-бідність"). Майже всі ці райони є регіонами середніх міст (Ковель, Керч), невеликих промислових міст (Красноград, Славута, Кузнецовськ, Південноукраїнськ, Енергодар), або міст із важливим залізничним вузлом (Коростень, Козятин, Жмеринка, Котовськ, Конотоп). Ці райони на основі критеріїв типології для визначення сільської місцевості становлять свій власний тип "сільськості" (англ.: *urban-rural fringe*). За винятком декількох прикладів, таких, як Світловодськ (неподалік від агломерації Комсомольск-Кременчук), Верхньодніпровськ (біля агломерації Дніпродержинськ – Дніпропетровськ) або Краснодар і Свердловськ (поруч із Донбаською агломерацією). Більшість цих районів (таких як Красноперек-копськ-Армянськ) називають міськими районами.

Перший кластер (K1) – найменша група за кількістю населення та площею – відрізняється від інших насамперед гірським характером із сприятливою екологічною ситуацією. Ці райони характеризуються кращими демографічними умовами. У Карпатах русини (лемки, бойки, гуцули) і татари в Кримських горах мають вищий рівень народжуваності. Проте тут дає про себе знати несприятлива економічна ситуація, низькі темпи урбанізації, і, незважаючи на сприятливі умови для розвитку туризму, низька підприємницька активність. У Карпатах також має місце висока міграція. Соціально-економічна сіль-

ність у цьому районі відповідає рівню середнього показника – гірські регіони України відносно не заселені. Всі райони кластера K1 (крім Бахчисарая) розташовані в Карпатах. Райони Алушти, Судака у Кримських горах – не були включені до цієї групи у зв'язку з високим рівнем урбанізації й кращим економічним становищем.

Сільські регіони в Україні. Хоча виділення кластерів не дає можливості позначити однорідні регіони, їхній регіональний поділ утворює певний порядок. Найбільш рівномірне розташування на середньому заході України залежить від чотирьох основних регіонів, де типовою є найбільша група (K4). Існує багато інших типів у західній і південній Україні, але вони розташовані в структурованих зонах. У Західній Україні зменшується соціально-економічна щільність, структура розселення змінюється на північний схід, тому й групи (K1, K3, K2, K4, K7) структуровані від Карпат до Волинського Полісся в різних зонах. На півдні України малонаселені степові зони (степовий Буджак, Новоросія, степи Таврії північного Криму) лежать за межами міських районів узбережжя Чорного моря. У східній частині України структура типів дуже мозаїчна через розподіл столичних регіонів. Проте, K6 – приміські райони – типові для області Донбасу, де ця група утворює власний регіон.

Кількісні результати самі по собі, однак, у зв'язку з нестачею даних і численних варіантів рішення, не дають чіткого уявлення про сільську місцевість України. На додаток до кількісних результатів цієї типології (і всіх інших типологій) потрібні були якісні дослідження з використанням класичних методів регіональної географії, щоб більше наблизитися до предмета дослідження. Цей кількісний результат також повинен бути розглянутий і узагальнений.

Шляхом виділення типів було зроблено спробу визначити сільські райони. Існує багато можливих методів для розмежування регіонів. Широко відомий графічний метод, що хоча й не відноситься до кількісних методів, але часто використовується для такого аналізу, наприклад [42; 43, с. 83].

Декілька факторів було взято до уваги при графічному узагальненні. Так, відстань до центра кластера (за аналогією з типами кластерів) має принципове значення для узагальнення різних типів регіонів. Деякі райони, що є сусідніми, незважаючи на існуючі відмінності, мають соціально-економічний вплив один на одного, тому в таких випадках узагальнення є логічним рішенням. Якщо в районах домінують аналогічні типи кластерів, вони можуть бути ідентифіковані як один регіон. З іншого боку, є такі райони, що сильно відрізняються від всіх інших. Такі райони не можуть бути об'єднані в один регіон.

Домінування одного або декількох кластерів у районі є результатом тривалого соціально-економічного розвитку. Тому важливо, щоб різні типи класифікацій були співвіднесені з традиційними класифікаціями (історичні, етнографічні, культурні регіони). З іншого боку, при визначенні сільської місцевості було перевірено також і внутрішню однорідність. Домінування одного або декількох кластерів, просторова безперервність і функціональні відносини – основні критерії виділення конкретного регіону. Питання про наявність аналогічних або чужорідних кластерів у регіоні є досить складним. Для змістовної відповіді необхідні польові дослідження та досвід.

Було виявлено 9 типів сільської місцевості, з яких 7 з одним кластером і 2 з комбінацією кластерів, тому їхні назви є схожими. Поєднання K2 і K4 є однозначним, оскільки воно найбільш наближене до центра їхнього кластера. Взаємозв'язок у випадку поєднання K5 і K6, незважаючи на більшу різницю, полягає в тому, що іс-

нує певна просторова структура: промислові мегацентри розміщені в "ненаселеній пустелі". Було виявлено 23 різних сільських районів, які належать до одного з дев'яти основних типів сільської місцевості.

Крім азональних гірських районів і районів міських околиць, проявляється сильна кореляція між структурою регіонів і загальною соціально-економічною класифікацією України (західна, середньо-західна, східна й південна Україна, між якими проходить лінія Умань-Харків). На Заході структурування багате в чому залежить від природного оточення, що стосується не тільки Карпат і Західного Полісся, як специфічних сільських районів, але також і наявності ліній міських центрів (ринків) з обох сторін Карпат і півдня Полісся. Ці лінії є результатом тривалого розвитку, незалежно від кордонів України.

Границя між західною й середньо-західною Україною проходить по лінії Рівне-Чернівці, що утворювала кордон між Радянським Союзом і Польщею у період між двома світовими війнами. Ця лінія була також у свій час кордоном між Російською імперією й Австро-Угорщиною. У певному сенсі вона являє собою границю між країнами Центрально- і Східноєвропейського розвитку. У родючих районах на схід від цієї лінії в 1930-і роки було проведено примусову реструктуризацію суспільства, екзекуцію селянського стану і економіки (непродумана, швидка й поважна колективізація), що призвело спершу до голоду (голодомору), потім – до занепаду сільського суспільства, а після – до міграції в промислові міста, наслідки чого проявляються дотепер. Весь регіон потрапив у "глибокий сон", де має місце суттєва демографічна депресія й сильна залежність від соціальних структур. Тільки поблизу Києва є набагато кращі умови, які значно відрізняються від депресивного центрального Заходу.

Провести границю між Сходом і Півднем досить важко, оскільки міські центри розкидані зі сходу по периферійному й внутрішньопериферійному степу. Азовський степ, як внутрішня периферія, перебуває між промисловою зоною Придніпров'я й Донбасом, у той час як Кривий Ріг утворює "острів" у степах Новоросії. Кримські гори (лінія Маркатора Севастополь-Білогірськ) і Південне узбережжя утворюють як туристичні регіони свій власний тип сільської місцевості, тобто структура південної України є досить різноманітною.

Висновки та перспективи подальших розвідок.

Мета даної роботи полягала в розробці регіональної типології сільської місцевості, що допоможе виявити конкретні проблеми регіонів. Порівняння із сільськими районами Європи дає чудову можливість для виявлення української специфіки. Дослідження, проведене на районному рівні, крім надання можливості отримання детальної картини, має ще одну перевагу: можливість встановити не тільки відмінності між великими регіонами (чим, наприклад, відрізняються Галичина й Донбас), але виявити і подібні характеристики, а також загальні шаблони українських (і європейських) сільських районів. Ця робота являє собою перший крок на цьому шляху. За рахунок збору нових даних і інформації результати можуть конкретизуватися.

1. *Мукомель І.Ф.* Сільськогосподарські зони Української РСР. – К.: Київський державний університет імені Тараса Шевченка, 1954. – 42 с.
2. *Khotma A. U.* Rural depopulation trend in the Ukrainian SSR: The delimitation and spatial differentiation // The process of depopulation of rural areas in Central and Eastern Europe / Ed. By Stasiak A., Mirowski, W. – Warsaw: Polish Academy of Sciences, Institute of Geography, 1989. – P. 173-182.
3. *Ukraine in Maps* // Ed. By Kocsis K. et al. – Kiew-Budapest: Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine, Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences, 2008. – 147 p.
4. *Барановський М.О.* Депресивність регіонів полісся: методика визначення, конкретні результати, чинники формування // Регіональна еко-

- номіка – № 1ю – Львів, 2007. – С. 116-127.
5. *Нагірна В.П.* Сільські регіони України на тлі суспільних трансформацій // Страни и регионы на пути к сбалансированному развитию. – Київ: Інститут географії НАНУ, 2003. – С. 151-171.
6. *Нагірна В.П.* Київський регіон в аграрному секторі України // Український географічний журнал. – № 3. – К., 2006. – С. 30-37.
7. *Заставний Ф.* Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми // Регіональна економіка. – № 1. – Львів, 2005. – С. 76-90.
8. *Friedlein G.* Regionen in der Ukraine // Europa Regional Jhrg. 1. – №. 1. – Leipzig: Institut für Länderkunde, 1993. – S. 25-30.
9. *Friedlein G.* Zentrensysteme und Raumentwicklung in der westlichen Ukraine // Städtesysteme und Regionalentwicklung in Mittel- und Osteuropa / Brande I., Dieter F. – Leipzig: Beiträge zur Regionalen Geographie, Institut für Länderkunde, 1998. – S. 75-125.
10. *Friedlein G.* Grundzüge der Raumstruktur der Ukraine // Österreichische Osthefte, Jhrg. 42. – № 3-4. – Wien: Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut, 2000. – S. 11-42.
11. *Ukraine: Moving Forward on Regional Development & Regional Policy.* – Washington D. C.: World Bank, 2002. – 53 p.
12. *Міньська О.* Регіональні диспропорції в Україні – наслідки перехідного періоду. – К., 2003. – 18 с.
13. *Karácsonyi D.* A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier területek // Földrajzi Értesítő Jhrg. LVII. – № 1-2. – Budapest, 2008. – S. 185-211.
14. *Karácsonyi D.* A társadalmi tagoltság és a régiók eredete, arculata Ukrajnában // Földrajzi Értesítő Jhrg. LV. №. 3-4. – Budapest, 2006. – S. 375-391.
15. *Gorlenko I. et al.* Die ökologische Situation in der Ukraine und Grundsätze einer ökologischen Landesentwicklungspolitik // Europa Regional Jhrg. 4. – 1996. – №. 2. – S. 11-16.
16. *Malinen P. et al.* Rural area typology in Finland – A tool for rural policy. – Oulu: University of Oulu, Research Institute of Northern Finland, 1994. – 78 p.
17. *Irish Rural Structure and Gaeltacht Areas, National Spatial Strategy.* – Maynooth: Centre for Local and Regional Studies, NUI, 2000. – 83 p.
18. *Birkbeck College,* 2004. Режим доступу: http://www.statistics.gov.uk/geography/downloads/Methodology_Report.pdf.
19. *Mittenzwei K. et al.* A cluster analysis of Norwegian municipalities with respect to agriculture's multifunctionality // Working paper. – № 22. – Oslo: Norwegian Agricultural Economics Research Institute, 2004. – 72 p.
20. *Spatial Dimensions of Rural Policy in South East England. Final Report.* Bartlett School of Planning. – London: South East England Regional Assembly, South East England Development Agency, Government Office for the South East, The Countryside Agency, 2004. – 91 p.
21. *Zabini E. et al.* Relative remote rural areas (RRRA) in developed regions: an analysis of the Emilia-Romagna region to support policy decision making. – Bologna: University of Bologna, 2007. – 29 p.
22. *SPESP Final Report,* 2000. Печиним доступу: <http://www.nordregio.se/spesn/Files/chapter%201%20-%20April.pdf>.
23. *Boscacci F. et al.* A typology of rural areas in Europe // SPESP, Strategic Study: Towards a New Urban Rural Partnership in Europe. – Mailand, 1999. – 17 p.
24. *Bundesamt für Bauwesen und Raumordnung* // Spatial Indicators for European Regions. – 1999. – 13 p.
25. *Vidal C.* Agriculture as a Key Issue for Rural Development in the European Union // Changes in Social Aspects of Agriculture. – 2000. – P. 131-140.
26. *Meredith D.* Identification of Rural Regions for Planning Purposes in Serbia // RERC Working Paper Series. – 2006. – 19 p.
27. *Enyedi Gy.* Falukutatás a falufeljesztésért (Dorfforschung für Dorfentwicklung) // Földrajzi Közlemények Jhrg. – XXIII (XCXI). – 1975. – S. 269-275.
28. *Kovács Z.* Néesség- és településföldrajz (Bevölkerungs- und Siedlungsgeographie) // ELTE Eötvös Kiadó. – Budapest, 2002. – 239 s.
29. *Csátsári B., Farkas J.* A magyar vidékies kistérségek új kategorizálása, különös tekintettel a városi hatásokra és a földhasznosítás változásaira // Tér és Társadalom, Jhrg. 20. – №. 4. – 2006. – S. 97-109.
30. *Illés I.* Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón // Dialóg Campus Kiadó. – Budapest-Pécs, 2002. – 362 s.
31. *Beluszky P.* Magyarország településföldrajza, Általános rész // Dialóg Campus Kiadó. – Budapest-Pécs, 1999. – 584 S.
32. *Ukraine: Poverty Assessment, Poverty and Inequality in a Growing Economy.* – Washington D. C.: Word Bank, 2005. – 91 p.
33. *Bot A. J., Nachtergaele F. O., Young A.* Land resource potential and constraints at regional and country levels // World Soil Report 90. Rom: FAO, 2000. – 114 p.
34. *OECD: Achieving Ukraine's Agricultural Potential.* – Washington: World Bank, 2004. – 151 p.
35. *Zorya S.I.* Interdependencies between Agriculture and Macroeconomics in Ukraine: Doctoral Dissertation. – Göttingen: Georg-August-University of Göttingen, 2003. – S. 192.
36. *Van Zon H.* The Political Economy of Independent Ukraine. – University of Sunderland, England, 2001. – 236 p.
37. *Nefjodova T. A.* mezőgazdaság térségi átrendeződése // Horváth Gy. Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban. – Pécs: MTA, RKK, 2008. – S. 214-236.
38. *Johnson T. G., Meyers W. et al.* Refocusing Agricultural and Rural Development Policies in Ukraine. – Washington: USAID, 2005. – 138 p.
39. *Ukraine Agricultural and Rural Investment Strategy.* ARIS, 2005. Режим доступу: <http://www.eastagri.org/meetings/docs/meeting16/ARIS%20Main%20Report.pdf>.
40. *Walsh J.* Principal Components Analysis of Changes in Agricultural Patterns in the Republic of Ireland // Irish Journal of Agricultural Economics and Rural Sociology. – № 9. – 1980.
41. *Shamshur O.* Migration Situation in Ukraine: International Cooperation Related Aspects // Migration, 29-30-31. The Former Soviet Union. – Berlin: Berliner Institut für Vergleichende Sozialforschung, 1998. – S. 29-44.
42. *Beluszky P., Sikos T. T.* Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón) // Magyarország az ezredfordulón. – Budapest: MTA Társadalomkutatási Központ, 2007. – 459 s.
43. *Bernát T., Enyedi Gy.* A magyar mezőgazdaság területi problémái. – Budapest: Akadémia Kiadó, 1977. – 205 s.